

JORDI BOLÒS I MASCLANS

APORTACIÓ AL CONEIXEMENT DE LES TERRES DE CONREU
A CATALUNYA A L'EDAT MITJANA

Amb aquest estudi intentarem analitzar algunes de les característiques de les terres de conreu a Catalunya, a l'edat mitjana, especialment entre els segles X i XII. A partir d'una anàlisi del significat dels noms utilitzats a l'època, veurem les característiques que tenien els terrenys dedicats al conreu, segons la documentació escrita; també veurem com es crearen i, finalment, la relació que hi havia entre aquestes terres de conreu i els llocs de poblament, d'una forma especial en les contrades on va predominar l'hàbitat dispers.¹

El coneixement que hom té de l'evolució de les formes i de les mides de les terres de conreu i, així mateix, de la relació que tenien aquests conreus amb els llocs d'habitatge ha canviat molt durant els darrers anys, en especial a l'Europa atlàntica, gràcies sobretot a la interpretació de la documentació escrita i a l'ús de mapes antics o actuals i de les fotografies aèries.² Els avanços realitzats en la comprensió d'aquest element bàsic del paisatge, la terra de conreu, i, fins i tot, les rectificacions que ha calgut fer en alguns casos, demostren la maduresa que han assolit aquests estudis amb relació a algunes contrades d'Anglaterra, de Flandes, de l'Estat Francès, d'Alemanya, d'Itàlia, etc.³

1. Aquest article és bàsicament el mateix que el que vàrem presentar al «II Col·loqui d'Història Agrària», celebrat a Barcelona, Girona i Olot, els dies 9-12 de desembre de l'any 1986. Hi hem afegit, però, algunes idees noves, especialment en relació amb la bibliografia apareguda durant aquests darrers anys.

2. Alguns dels treballs fets pels anglesos, flamencs, italians, etc., representen un gran esforç per a comprendre el medi en el qual vivia l'home medieval. Esmentem només una obra ja clàssica en aquesta línia de recerca: BERESFORD, M.W.; ST. JOSEPH, J.K.S.: *Medieval England. An Aerial Survey*.— Cambridge 1979. En relació a Catalunya, gairebé només podem assenyalar els treballs de RJU, MANUEL: *El monasterio de Santa María de Alaón y su patrimonio en el siglo IX*.— A «Homenaje a don José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado» I (Saragossa 1977), 63-85; les seves col·laboracions a la *Història de Catalunya Salvat*, II (Barcelona 1979), especialment pàgs. 158-166, i els seus estudis dels camps dels masos de Vilosiu, realitzats en col·laboració amb Albert del Castillo. Darrerament, però, han aparegut publicats alguns llibres en els quals es dedica algun capítol a l'estudi dels camps: CUADRADA, CORAL: *El Maresme medieval: Habitat, economia i societat, segles X- XIV*.— Caixa d'Estalvis Laietana.— Mataró 1988, pàgs. 168-203; TO FIGUERAS, LLUÍS: *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal. Diplomataris dels segles X-XII*.— Fundació Salvador Vives i Casajuana.— Barcelona 1991, pàgs. 31-44.

3. Ens referim, per exemple, a la qüestió de l'origen dels camps allargats, que ja tractarem més endavant.

En voler estudiar les terres de conreu a Catalunya hem, però, d'ésser conscients que, tot i que hi hagi alguns aspectes que són aplicables d'una forma automàtica, seria molt perillós de fer nostres molts dels resultats d'aquestes recerques sense una verificació prèvia. Ens hem de plantejar, doncs, com un primer repte, intentar d'aclarir, per exemple, si es produïren a Catalunya les transformacions fonamentals que sembla que s'esdevingueren en el paisatge de moltes regions de l'Europa occidental cap a l'any 1000 i també ran de la crisi del segle XIVe. Tot i que al llarg d'aquestes línies pretenem més aviat mostrar problemes o aspectes que cal estudiar que no pas donar gaires respostes, ja de bon principi podem afirmar que partim de dues hipòtesis de treball. D'una banda, que a Catalunya també hi pogué haver importants transformacions en el paisatge rural, al llarg de l'edat mitjana – tot i arrencar d'una situació força diferent de la del nord d'Europa –, però que, al mateix temps, hi hagué notables continuïtats, ja que es tracta d'un país «vell», amb una llarga tradició anterior a l'època medieval. D'altra banda, cal pensar que, malgrat les notables particularitats que trobem a Catalunya –motivades pel clima i pels esdeveniments polítics–, els trets bàsics de la seva evolució han de coincidir fonamentalment amb els de la resta d'Europa, d'una forma especial amb els de la restant Europa mediterrània. Tanmateix, cal tenir també ben present que la mateixa Catalunya no és pas un país uniforme; hi havia –i hi ha– profundes diferències. El relleu, el clima i també evidentment el passat divers crearen ja d'entrada divergències entre els paisatges rurals d'unes zones planeres molt romanitzades –com poden ésser el Vallès o l'Empordà– i els paisatges d'unes terres prepíreniques –com el Ripollès o el Berguedà–, i encara més entre aquests paisatges –malgrat tot, ja molt transformats per l'home agrícola conreador de cereals molt abans de l'edat mitjana– i els de les zones més muntanyoses dels Pirineus. I, si ens n'anem a l'anomenada Catalunya Nova, no sols trobem elements diferenciadors amb relació als exemples anteriors, sinó que, al seu interior, també hi ha unes diferències molt notables entre, per exemple, les terres de secà i les terres on hi pot haver regadiu.

En aquest intent d'aproximació a les terres de conreu a l'edat mitjana, utilitzarem bàsicament les fonts escrites, tot i ésser plenament conscients que l'ús paral·lel d'aquestes documents escrits i de les informacions provinents d'un treball de camp o d'una interpretació de la fotografia aèria podria furnir resultats encara força més significatius. D'altra banda, també tenim ben present que l'estudi de noves fonts documentals –i fins i tot la consulta d'alguna de les fonts ja publicades– ha de permetre de fer moltes precisions o àdhuc modificacions a aquestes notes, amb les quals només intentem d'aportar algunes idees amb relació a diversos temes que d'ençà de fa anys ens han interessat especialment.

1. ELS NOMS

Un primer problema amb el qual ens hem d'enfrontar quan intentem d'estudiar les terres de conreu a través de la documentació és de tipus terminològic.

Primerament trobem que, en general, la majoria de les zones conreades rebien a l'edat mitjana el nom de terres o bé de peces de terra. Cal, però, tenir present que una terra, d'acord amb els mateixos documents, també podia ésser un espai no cultivat; sovint trobem esmentada, en les sèries documentals, l'expressió *terras cultas et ermas* o *terras cultas et incultas*.⁴ És cert, amb tot, que, en alguns instruments, ja s'intenta d'aclarir aquesta imprecisió i es parla, per exemple, d'una peça de terra que només és culta o bé altres vegades es contraposa la terra amb allò que hi havia al seu costat: un indret incult, cobert d'arbres, etc. Alguna vegada també pot ésser, però, que se'ns digui clarament que la terra esmentada era plena d'arbres, de roures, de falgueres, de ginestes, de garrigues, etc.⁵ Això no obstant, el problema bàsic es manté, ja que en general: 1) el terme terra feia referència a qualsevol superfície conreada o no, i 2) les terres de conreu de cereals molt sovint restaven incloses dins d'aquest terme massa genèric. L'existència d'aquesta quasi permanent situació equívoca gairebé ens podria fer pensar si en realitat aquest fet no reflectia una veritable confusió entre terres de conreu i els matollars i els boscs, semblant a la que els historiadors del nord d'Europa diuen que hi havia en llurs contrades fins abans de l'any 1000; la informació que tenim sembla, però, que no permet d'anar tan enllà.⁶

A l'edat mitjana, però, també hi havia altres noms que podien tenir el significat de zona conreada. Moltes vegades, però, hem d'ésser força prudents a l'hora d'interpretar-los, ja que el significat pot haver-se transformat molt al llarg dels anys. El terme camp podria ésser un bon exemple de nom el sentit del qual va sofrir, durant la mateixa edat mitjana, una certa alteració. Inicialment sembla que un camp era un lloc obert, més o menys pla, potser no necessàriament tot ell llaurat i dedicat al conreu de cereals.⁷ Amb el temps, veiem que prengué una significació molt propera a

4. Com a simple mostra: SC I, 199 (any 987), AC 28 (910). Vegeu al final de l'article la llista de les abreviatures emprades.

5. Com a exemple de les diverses possibilitats: *terras cultas separatim positas*, SA 37 (1033); SC I, 42 (955); *terra erma*, AC 14 (901); *peca de terra simul cum ipso ginestar*, SC 2, 532 (1034); *terra cum glandiferis*, SA 15 (1006); *terra cum felgeras*, SA 98 (1068); *terra cum arboribus*, SA 51 (1044).

6. En relació amb aquest aspecte, vegeu: CHAPELOT, J.; FOSSIER, R.: *Le village et la maison au Moyen âge*.— Hachette.— París 1980, pàg. 181. Podem fer esment de les pervivències estudiades en: DODGSHON, ROBERT: *Land and Society in Early Scotland*.— Clarendon Press.— Oxford 1981, pàgs. 141-170, WHYTE, IAN & KATHLEEN: *The Changing scottish Landscape 1500-1800*.— Routledge.— Londres 1991, pàgs. 55-61.

7. Aquest significat és força semblant al que, per exemple, segons Montanari, tenia a Itàlia: «insieme dei terreni a coltura, senza quell'accezione tecnica, piú precisamente cerealicola, che appare generalmente sottintesa nel termine terra» (MONTANARI, M.: *Campagne medievali. Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari*.— Einaudi.— Torino, 1984, pàg. 11).

la que té en l'actualitat, arribant a ésser el camp, en algunes contrades, la peça de conreu de cereal per excel·lència. Aquest canvi ja s'endevina clarament en un document de l'any 961: *campus ad Campo Ranilde*.⁸ En aquest cas, el nom camp –el primer evidentment– ja feia més aviat referència a una peça de terra de conreu. Una realitat potser encara més complexa la trobem reflectida en l'expressió: *quarteradam terre in prato de Campo Salado*.⁹ En els topònims, en aquests dos casos, havia restat fossilitzat el significat primitiu. També era així, per exemple, en noms de lloc com *Campo Longo* (Campllong, al Conflent i a la Ribagorça), *Campo Rotundo* (al Ripollès i en altres comarques), *Campo Agreval* (a l'Alta Cerdanya), etc.¹⁰ D'altra banda, veiem que, quan s'usa el mot camp com a nom comú, en general, aquest ja té el significat modern de la paraula camp; és així en la major part de la documentació de l'alta edat mitjana, per exemple del Ripollès –en els documents de Vallfogona hi ha nombrosos camps ben delimitats–, del Pallars i la Ribagorça – especialment amb relació al monestir d'Alaó–, dels comtats de Barcelona, de Girona, de Conflent, etc.¹¹ Alguns d'aquests camps fins i tot sabem que tenien una superfície ben determinada –un camp mesurava 7 mujades, dos camps podien mesurar 4,5 mujades o un altre 3 quarterades, etc.– o sabem que un camp situat al «Prat» de Flaçà tenia una amplada de 20 destres i una longitud de 102 destres.¹² De vegades –de fet, aquest era el significat inicial–, els camps podien ésser un conjunt de peces de terra: *pecia l de terra [...] in ipso campo de Bonadonna*.¹³

Una altra paraula que possiblement ha sofert una certa transformació és el mot feixa. Una feixa –en alguns llocs rep el nom de bancal o de terrassa– és, en l'actualitat, una peça de terra estreta, que fa de graó, limitada per tant per marges als dos costats llargs. A l'alta edat mitjana, hom té la impressió que alguns cops –de fet d'acord amb la seva etimologia–¹⁴ una feixa només era una llenca de terra que, fins i tot, podia ésser situada en una plana.¹⁵ Això no obstant, en molts documents ja trobem feixes fetes en zones muntanyoses, prop de turons i entremig de marges. Cal tenir present que potser la difusió de les feixes o bancals és un dels trets més

8. EC 89 (961).

9. RR 178 (1213) i d'altres. inicialment hi havia un «camp», un lloc obert, que fou utilitzat com a prat per al bestiar a causa d'ésser un terreny amb sal; més endavant, però fou romput, llaurat i convertit en terra de conreu. També trobem, al revés: *campum [...] qui est ad ipsum pratium*, al Rosselló (EC 105, any 982).

10. EC 62 (any 885).

11. Vegeu: NH VI; PR 3, 21, 24, 26, etc.; AC 21, 33, 34, 36, 42, etc.

12. PR 217 (972); NH VI, 1 (904); AC 34 (912); NH XI, 25 (926).

13. Vegeu: U 412 (1027).

14. COROMINES, JOAN: *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, III.–Curial Edicions.– Barcelona 1982, pàgs. 930-931.

15. Per exemple: a la plana de Castelló d'Empúries, al *locum Longuello*, hi havia *facxas ll optimas*, RO 38 (1021); en altres documents aquest lloc rep el nom de *Campo de Longuello apud Castilionum*, RO 39 (1215). Podem fer esment, així mateix, *ad ipso plano suturano, faxas ll*, SC II, 760 (1096). Hi podia haver una *fexa de terra* o bé una *fexa de vinea* (UA 49, any 1040).

característics del paisatge que es creà en el món rural a l'edat mitjana; creiem que hom pot relacionar llur expansió amb l'ocupació massiva de les muntanyes pirinenques que hi hagué abans de l'any 1000 o bé, per exemple, amb l'ocupació de moltes muntanyes, turons o pujols que s'esdevingué abans de la crisi del segle XIVe, a causa d'un procés d'encastellament o de l'aprofitament tardà de tots els espais conreables que hom podia destinar a l'alimentació d'un nombre cada cop més nombrós de boques.¹⁶

A aquests termes relacionats amb les terres de conreu, potser els més usuals als documents, encara podem afegir-ne molts d'altres: segons el tipus de conreu de la terra: peça de vinya o de mallol (vinya acabada de plantar), hort, verger (o fruiterar), farraginal (per a fer farratge per al bestiar), olivet o olivar, canemar, llinar, etc.; segons la forma, situació o extensió: quadre, la suara esmentada feixa, tires, illa, costa, coma, sot i també parellada, jovada, bovada, jornal, partida, etc.; segons el tipus de tancament: clos, trilla, trillola, etc.; i, finalment, segons la seva situació jurídica present o sovint pretèrita o les característiques originals: coromina, domenge o domenjadura, sort i potser llauraó, banada, etc.¹⁷

En relació amb alguns d'aquests termes, cal potser fer algunes precisions. De vegades és força difícil de saber per què s'aplica un terme i no un altre. Per què encara, per exemple, el segle XVI es parla, en relació a alguns trossos de terra, de sorts?¹⁸ Hem de tenir, però, present que la paraula sort, l'any 1150, com va mostrar I. Puig en el seu estudi sobre el monestir de Gerri de la Sal, encara podia estar en relació amb un fet real de repartiment a sort d'unes terres en una comunitat pagesa pirinenca.¹⁹ Però això no era sols així als Pirineus. Tot i que sigui més sorprenent,

16. Podem esmentar: *fixa de terra que est in ipsa Sera de Ballobo*, SC II, 530 (1034); feixa situada *ad ipso pugo*, NH XII, 25 (926); *sexia [...] in puio de Vilario Lopeti*, RR 109 (1276); feixa que afronta amb dos marges, RR 142 (1221). Vegeu també: CHAPELOT, J.; FOSSIER, R.: *Le village et la maison au Moyen âge*.— Hachette.— París 1980, pàg. 161; BLANCHEMANCHE, PHILIPPE: *Paysages ruraux et techniques agricoles (XVIIe-XIXe siècle)*.— A «Pour une Archéologie Agricola».— Armand Colin.— París, 1991, pàgs. 259-278.

17. Per exemple: *linares vel canameres*, U 260 (999); *pardina*, U 364 (1021); *kintanas puplicas*, U 40 (896); *casa mea propria cum sua quintana*, DV 31 (902); *ipsas meas chasas [...] simul cum ipsa quintana*, SC 258 (990); *barcheram* (1054); *quarteratam unam terre et ortum I per barcheram* (1102); *barquera*, SA 568 (1192); *ipso quadro*, RO 9 (1014); *quadro de terra et alio de vinea*, U 364 (1021); *ipso quadro qui est ad ipsa strada*, U 506 (1038); *ipsum quadrum terre*, RR 140 (1221); *illa insula*, AC 4 (887); *ipsa insula* (prop d'un riu), PR 112 (910); *ipsa insula de opaco*, PR 220 (973); *terra ad ipsa insula, ad pogolum de Torricella*, PR 309 (988-996); *costa terre*, RR 163 (1228); *ipso closo*, DV 126 (927); *closo terre*, RR 163 (1228); *cum ipsa trillola vel cum ipsa insula vel cum ipso prato, quod ille fecit plantare, vel cum ipso cannare* (en relació a un molí), U 307 (1008); *ipsas connaminas*, PR 41 (849); *condaminam [...] orto et area atque quintanales*, RO 1 (976); *ipsa dominicata*, MH 103 (964); *sorticella*, U 357 (1019); *Il sortetes cum arboribus*, SC2 (1055); també trobem, fins i tot, *sorte de vinea*, CO 29 (947); *ipso campo quem tenet [...] per laboracionem*, SC3 1151 (1184), etc.

18. Vegeu: BOLÓS, J.; CLARAMUNT, S.: *El capbreu de la comanda de l'Espluga de Francolí del 1558*.— Publicacions del Casal de l'Espluga de Francolí (Arrels, 7).— L'Espluga de Francolí, 1991, pàg. 61.

19. Vegeu: PUIG I FERRETÉ, I.: *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*. vol. II: *Col·lecció Diplomàtica*.— Institut d'Estudis Catalans.— Barcelona, 1991.— doc. 140.

trobem que aquest nom encara era fruit d'una realitat viva l'any 1197, en zones ja més properes al litoral (segurament, però, de repoblació). A Moja, al Penedès, l'abat del monestir de Sant Cugat del Vallès cedí en establiment una parellada de terra –potser unes 12 ha– a 12 homes, molts dels quals eren acompanyats de llurs mullers, *sicut modo dividitur per sortes et partitas*.²⁰ I, així mateix, per un document aquest cop més vell, relacionat amb Reixac, al Vallès, sabem que un prevere i monjo anomenat Ràmio donà al monestir de Sant Cugat, l'any 970, dues sorts de terra situades a l'extrem superior d'un camp –que en aquest cas podem considerar un conjunt de terres de conreu–, les quals sembla que li tocaren a sort: *in ipso campo, ad ipso capo superiore, prope ipsa curte, sortes II, qui mihi tetigerunt*. No oblidem, però, que, contràriament, és molt normal, fins i tot cap a l'any 1000, que hom trobi, per exemple: *I sorte de terra nostra propia qui nobis advenit de parentorum*.²¹ Les sorts de terra, per tant, ja passaven normalment de pares a fills sense que hi hagués cap tipus de sorteig.

Havent arribat a aquest punt, crec que ens hem d'aturar un moment i plantejar-nos com es realitzava l'ocupació del territori quan es produïa la seva conquesta per part dels comtes i senyors cristians. Tot i que és un tema encara poc estudiat, d'acord amb els darrers treballs realitzats, podem creure que, almenys en alguns casos, el territori era dividit en parcel·les equivalents, per no dir amb una superfície igual, que eren donades als repobladors. A llur torn, sovint aquests primers repobladors, pagesos rics o petits nobles, atreïen una segona onada de pagesos, a qui cedien una part de les terres que ja s'havien repartit primerament. L'existència d'aquest procés que tenim documentat a la Plana de Lleida i que, amb poques variacions, també s'esdevingué a les Illes Balears i al País Valencià, segurament també l'hauríem trobat en altres comarques catalanes repoblades el segle XII o en èpoques anteriors (com pot ésser l'Anoia o el Penedès, per exemple; de fet, l'exemple de Moja esmentat més amunt sembla força clar).²²

L'existència d'aquesta forma d'ocupació del sòl comportava fàcilment que en algun moment (per exemple al segle XI o XII) hi hagués un sorteig, que tant podia ésser entre els que rebien les primeres possessions o heretats, com entre els socis que s'hi instal·laven més tard. Això podria permetre de comprendre la gran difusió que té a la Catalunya Nova el mot sort de terra, que es degué difondre a ran de la conquesta cristiana.

Recuperem, però, ara el fil del que dèiem més amunt. L'origen del significat d'altres paraules usades per a esmentar una terra de conreu resta potser encara més fosc. Així, per exemple, hom s'ha pogut plantejar el fet que si en els documents es

20. SC3 1218 (1197).

21. SC1 91 (970); OR 17 (1032).

22. Vegeu: BOLÒS, J. (ed.): *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*. – Universitat de Lleida. – Lleida 1993.

parla d'una quintana és perquè la possessió d'aquesta terra comportava el pagament d'una cinquena part de les collites²³ o bé perquè corresponia, aproximadament, a una cinquena part de les terres de conreu²⁴. Segurament no era ni per una cosa ni per l'altra i cal relacionar aquesta paraula amb un mot emprat ja en època visigòtica, especialment en relació a les ciutats. Aquest mot, que tenia el significat de les terres més properes a la casa, per tant les més ben femades i protegides – semblantment a l'*infield* del nord d'Europa–, ja el trobem abans de l'any 1000; sembla, tanmateix, que mentre, a la baixa edat mitjana, es generalitzà en algunes zones, on predominava l'hàbitat de tipus dispers, en d'altres comarques, on també era dominant aquest tipus de poblament, prengué més importància, per exemple, la paraula barquera, que sembla que feia també referència a les terres situades a l'entorn del lloc d'habitatge.²⁵

Alguns altres dels noms que reben les terres de conreu, com es desprèn de llur pròpia etimologia, cal relacionar-los, en canvi, amb l'extensió de terra que podia ésser treballada per un bou o per un parell de bous: parellada, jovada, bovada;²⁶ aquest fet també és usual en d'altres països europeus.²⁷ En alguns casos, aquests termes sembla que només eren unes simples mesures de superfície, essent per tant equivalents, per exemple, a mujada, quarterada, eiminada, fanecada, cafissada, etc. Això no obstant, especialment el terme parellada, en algunes zones, arribà a tenir tanta difusió que fins i tot s'ha sospitat que no es tractés, en algun cas, gairebé d'un sinònim, de terra campà.²⁸ Sigui com sigui, cal dir que, curiosament, sembla que la terra ocupada per una parellada era força més gran que la superfície que ocupava una jovada. Com a hipòtesi, podem dir que potser una parellada equivalia, a l'alta edat mitjana, en alguns casos, a unes 12 ha i una jovada a unes 3 ha.²⁹ D'altra banda, també una parellada era molt més gran que una mujada de terra: sovint trobem, a les comarques properes a Barcelona, que les terres bladeres eren mesurades en

23. Trobem, molt possiblement per casualitat: *et de semediata l de terra prope ipsa casa donetis nobis [...] ipsam quintam partem de ipsos fructus*; per la resta de les terres han de donar la tasca o onzè; vegeu: SC2 832 (1116).

24. Vegeu: COROMINES, JOAN: *Op.cit.*, vol. II.– Edicions Curial.– Barcelona, 1981, pàgs. 707-708.

25. Vegeu: BASSOLS, M.; BASTARDAS, J. et alii: *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae*, fasc. 2.– C.S.I.C.– Barcelona, 1962, cols. 237-238. BOLÓS, J.: *El mas, el pagès i el senyor*.– Barcelona, 1994 (en curs de publicació).

26. Vegeu: *bovada I*, SC1 102 (973), *bovada de terra*, SC1 165 (985), etc.

27. DARBY, H.C.: *Domesday England*.– Cambridge University Press.– Cambridge 1977, pàgs. 95-136 (*terra est XXV carucis*, pàg. 98).

28. COROMINES, JOAN: *Op.cit.*, vol. VI.– Curial edicions.– Barcelona 1986, pàg. 254.

29. Segons la documentació de l'època, sembla que una parellada corresponia a 24 cafissades i una jovada a només 6 cafissades. Tanmateix, cal ésser molt conscients que les equivalències entre les mesures medievals i les actuals són molt difícils; vegeu, però: ALSINA, CLAUDI; FELIU, GASPÀR; MARQUET, LLUÍS: *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*.– Curial.– Barcelona 1990.

parellades i els vinyets en mujades (d'altra banda, a les vinyes tampoc hi podien entrar els bous).³⁰

Un terme que també es presta a dubtes és el de trilla. Tot i haver estat ben viu al llarg de l'edat mitjana i, potser, encara de bona part de l'època moderna, ara sols ens ha arribat fossilitzat en alguns topònims.³¹ Segurament la seva existència cal relacionar-la amb la necessitat de tancar alguns conreus més valuosos davant el perill que representaven els animals salvatges i domèstics o els mateixos homes; aquesta necessitat era molt generalitzada en bona part d'Europa. Les tanques, fetes possiblement amb troncs, podien ésser semblants a les que veiem dibuixades en alguns retaules o miniatures de la baixa edat mitjana.³² A l'interior de les trilles es podia conrear vinyes —alguna vegada trobem que se'ns parla de vinyes i trilles o àdhuc d'una trilla a l'interior de la qual hi havia ceps— i també d'altres plantes que necessiten una protecció especial, com per exemple les oliveres.³³ Segurament els closos (*clausus* o *clausa*) devien ésser semblants (al Conflent, trobem, per exemple, *clausa cum ipsos nogarios*) i devien destinar-se a tancar una zona amb arbres fruiters, un prat, uns horts, etc.³⁴

Un altre terme que es pot prestar a confusions és el d'illa (*insula*). Aquest nom no sempre feia referència a una terra situada al mig del mar, al mig d'un estany o d'un riu; en alguns llocs trobem les illes en relació a cursos d'aigua, d'altres vegades sembla però que podien ésser a prop de pujols o fins i tot potser en un obac. Així ho deixava quan vaig redactar aquest text l'any 1986. Després ha sortit publicat l'article de R. Martí sobre les *insulae* que ens ha aclarit bastant aquest aspecte, d'una forma força coincident amb les idees que tenia J. Coromines.³⁵ De fet, una illa sembla que devia ésser un espai de terra proper a un curs d'aigua que, sovint, gràcies a l'esforç humà havia estat ocupat per a fer-hi hortes. El cas de Martorell és molt il·lustratiu. En aquesta població, les

30. *modiatus V de vineas et parielatas III de terras*, SC1 35 (954); *pariliatas II de terra infra cultum et erumum et modiatus IIII de vinea*, SC1 108 (975), etc.

31. Per exemple, als documents: *molinum unum [...] et trilia et terram cum ipsa insula*, SA 24 (1021), i també als topònims: la Trilla, sa Trilla, Tries i també Trillola o Triola, etc.

32. Vegeu: BECHMANN, R.: *Des arbres et des hommes. La forêt au Moyen âge*.— Flammarion.— París, 1984. En relació a aquest darrer aspecte, encara que només sigui una hipòtesi, vegeu, per exemple: *Història de l'Art Català*, vol. III.— Edicions 62.— Barcelona, 1984, pàgs. 218 i 240; aquest tipus de palissades entrellaçades són analitzades a: MÉNNARD, PHILIPPE: *Jardins et vergers dans la littérature médiévale*.— A «Jardins et vergers en Europe occidentale (VIIIe-XVIIIe)».— Auch, 1989, làmines 1 i 1, pàg. 48; podem veure com les construïen en: BASING, PATRICIA: *Trades and Crafts in Medieval Manuscripts*.— The British Library.— Londres, 1990, lám. 2, pàg. 34.

33. Per exemple: *ipsis olivariis qui sunt in ipsa trilia*, VC pàg. 365.

34. EC 111 (any 988). Certament, les paraules *clausa* o *clausus*, clos sovint destinat a protegir uns arbres, són força usuals als documents d'aquesta època. Vegeu: *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*.— CSIC.— Barcelona 1965-1969, fascicles 4 i 5, cols. 511-513 i 516-518.

35. Segons COROMINES, JOAN: *Op.cit.*, vol. IV, pàg. 835, podia ésser una «terra fèrtil vora un riu» o un torrent. MARTÍ, RAMON: *Les insulae medievals catalanes*.— «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana» (Palma de Mallorca), 44 (1988), 111-123.

Illes són les terres guanyades al riu Anoia, a base de clavar estaques i fent retrocedir el curs de l'aigua.³⁶

Els horts se solien situar prop de les ciutats i dels pobles, a tocar del mas o habitatge, sovint en «illes» o en terres que podien ésser irrigades al costat del curs d'aigua més proper al lloc de poblament agrupat o dispers. Tingueren força importància en l'alimentació de la població. Algun cop s'esmenta que hi havia *quatuor regas de porros* o bé *quatuor de caules*; això és però força excepcional en la documentació d'abans del segle XIII.³⁷ Sabem però que hi havia no sols porros i cols, ans també naps, cebes, alls, cigrons, etc. Una ordinació feta a Lleida, l'any 1469, fa esment de les hortalisses següents: «cols, letuges, spinachs, ràvens, melons, carabasses, cogombres, albergínies, safanàries [pastanagues], naps, ciurons [cigrons], pèsols, lentilles, alls, cebes, porros, fesols [evidentment no són les mongetes americanes] e altres legums verts e qualsevol altres ortalisses [...]»³⁸ De fet, tenim un força bon coneixement de les plantes conreades als horts, a Europa, a l'edat mitjana, gràcies als estudis presentats al novè col·loqui de Flaran; així, en època carolíngia, en un hort hi podia haver: alls, apis, cols, cebes, cogombres, carbasses, fesols (*fasiolus*), enciams, melons, julivert, porros, etc.³⁹

Potser també cal relacionar indirectament amb els horts la importància que tenien les canyes i els canyets. De vegades trobem topònims que assenyalen l'existència d'aquest col·lectiu vegetal; d'altres vegades en documents s'esmenta, en fer una relació dels béns d'una possessió, la paraula més culta *arundines*.⁴⁰

Cal fer esment també de la importància del regadiu. Regadiu important a la Catalunya Vella, i que, com assenyalava Bonnassie, segurament moltes vegades cal relacionar amb els molins, i regadiu fonamental a la Catalunya Nova.⁴¹ El contrast, per exemple, a les rodalies de Lleida, entre la zona que hom podia regar i les terres de secà, era el contrast entre una agricultura amb un rendiments baixíssims i una agricultura amb un dels rendiments més alts de Catalunya. Cal assenyalar que sovint les zones de regadiu eren destinades al conreu de cereals.⁴²

36. Informació proporcionada per Ferran Balanza.

37. RO 22 (1123).

38. Arxiu Municipal de Lleida, Registre núm. 421, fol. 84 i següents. Publicat per MUT, E.: *La vida econòmica en Lèrida de 1150 a 1500*.- I.E.I.- Lleida 1956, pàgs. 235-236.

39. VOGELLEHNER, DIETER: *Les jardins du Haut Moyen âge (VIIIe-XIIe siècles)*.- A «Jardins et vergers en Europe occidentale (VIIIe-XVIIIe siècles)».- Centre Culturel de l'Abbaye de Flaran.- Auch 1989, pàgs. 21-22.

40. SO 2 (1006) o SO 5 (1040).

41. En un document del Rosselló que ja hem esmentat més amunt (EC 105, any 982), es menciona, per exemple, ja abans de l'any 1000, un *pratam cum ipsum brachium*, un prat amb el braçal d'un rec o sèquia. Vegeu també: BONNASSIE, PIERRE: *Catalunya mil anys enverra*, vol. I.- Edicions 62.- Barcelona 1979, pàgs. 400-409; BOLÒS, J.: *Paisatge i societat al «Segrià» al segle XIII*.- A «Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana».- Universitat de Lleida.- Lleida 1993, pàgs. 61-65.

42. Vegeu nota precedent: BOLÒS: *Op.cit.*, pàgs. 61-64.

De les vinyes ja n'hem dit alguna cosa. Només voldríem assenyalar dos fets. D'una banda la coexistència dels ceps i de les parres. Trobem documentada una «peça de vinya», però també documentats arbres pels quals s'enfilen parres.⁴³ Així mateix, també convé d'esmentar que, per exemple, a la Plana de Lleida, al segle xv, sovint s'esmenten peces de terra campa amb tires de vinyes, fet que ens fa pensar en una espècie de «coltura promiscua».

En darrer lloc, per a cloure aquest apartat, convé també de cridar l'atenció sobre el fet que, a l'edat mitjana, a causa de la importància que tenien i de l'ús que se'n feia, gairebé consideren els boscs d'arbres «glandífers» –roures i alzines– i, encara més, els de castanyers com si fossin conreus. En les zones on hi havia castanyets, trobem que un dels productes que formaven el cens que havien de pagar els pagesos als senyors era precisament les castanyes, les quals podien arribar a ésser utilitzades per fer farina.⁴⁴ I això també s'esdevenia així, en alguns casos, en relació a les glans.⁴⁵

D'altra banda, sense moure'ns del món dels arbres, cal esmentar especialment la importància que tenien, fins i tot en el paisatge purament agrari. Molts cops trobem citats als documents, en relació amb els trossos de terra de conreu, cirerers, noguers, pruners, servers, nesprers, pomeres, ametllers, lledoners, moreres i, en zones més temperades, eren normals les figueres, els ullastres, etc. Podem veure, a tall d'exemple, un document de l'any 1038, relacionat amb la vall de Cabó, a l'Alt Urgell, diu: *terra cum ipso ortal et ipsis arboribus qui ibidem sunt, id est moreres III et oliver I et noger I et pomer I et amenleros IIII et pruneros et figueros et ipso orto que ibidem est et ipsa casa fustiza cum ipso torculario [...]*.⁴⁶ Al final de l'edat mitjana, a Lleida, a més a més, hauríem trobat arbres que feien no sols «cirerers, figues, préssecs, malgranes, nous, avellaners, panses, castanyes, ametlles», ans també «toronges, limons, limes, aranges, poncir».⁴⁷ Certament, aquesta llista no coincideix ben bé amb allò que hauríem trobat a l'alta edat mitjana, en els horts de les vil·les carolíngies: pomers, perers, pruners, servers, nesprers, castanyers, presseguers, codonyers, avellaners, ametllers, morers, lloers, figueres, noguers, cirerers, etc.⁴⁸

43. Per exemple: *vinya cum suis arboribus et ipsa III duas cerasias*, CO 12 (899); *vineas ... simul cum illorum arboribus qui infra sunt ienerati et ipsas vites qui sunt in ipsos arbores* (ACA, pergami Berenguer Ramon I, núm. 28, any 1020). Vegeu: BONNASSIE, P.: *Op.cit.*, vol. I, pàg. 397.

44. MONTANARI, M.: *Op.cit.*, pàgs. 7 i 157.

45. BOLÒS, J.: *Un establiment agrari de l'any 1115 al Maresme*. – «Occidens» (Lleida), I (1985), 25-29; RODRÍGUEZ I BURCH, J.M.: *El capbreu d'Osor i Susqueda*. – «Estudi General» (Girona), I (1981), 111.

46. OR 29 (1038). Esmentem també: *campum cum ipsa cirasia*, U 77 (918), *duas cerasias*, CO 12 (899), *una ciresa*, PR 217 (972); *nogarios vel ciresarios aut pereros sive morers*, U 499 bis (1037), *nocarios*, CO 4 (840); *morarios II*, U 170 (977); *pecias de terra cum suis arbores glandiferos seu ipso perario*, AC 180 (976), *ipsa prunera*, RR 14 (1162); *pecias V de terras [...] cum uno ledonario*, SA 104 (1074); *ipsa maszanera*, SA 227 (1140); *vinea apud ficulneas*, VL13, pàg. 55 (949); *oliastros*, SA 48 (1043), etc.

47. Vegeu nota 38.

48. Vegeu nota 39.

En algunes zones, així mateix, sembla com si es respectessin unes terres per als arbres, les quals eren tant o més indispensables que els horts, les vinyes o els trossos de cereal. Així, els darrers segles medievals, a les rodalies de la ciutat de Lleida s'esmenten arbredes (*alboredes*), situades al costat d'horts, i amb una extensió ben determinada; de vegades eren tingudes per fusters o cercolers. En altres contrades, trobem les primeres mesures de protecció de la massa forestal, davant l'expansió de l'àrea de conreus, molt més aviat. Així, als segles XII i XIII, alguns senyors prohibeixen que es tallin arbres en alguns boscs. Al segle XI, els comtes i senyors ja consideraven que *talliare ligna in nemoribus* era un dret que es podien reservar i que podien cedir, per exemple a una institució eclesiàstica.⁴⁹ Aquest aspecte de la protecció del bosc (deveses, forests, zones reservades pels senyors o reis, etc.) mereixeria un article sencer.⁵⁰

Tractarem, més endavant, en un altre apartat, de la possible pervivència –difícil però de demostrar– de rabasses (o d'arbres) a l'interior d'algunes peces de terra, especialment en zones acabades de rompre, tal com sembla que s'esdevenia al nord d'Europa, en relació amb contrades on hi havia normalment un sistema d'artigatge o de boïgues.⁵¹ A més, cal tenir present que el conreu de costes o de terrenys força inclinats no devia ésser pas estrany, amb els greus perills que això comportava per a la conservació del sòl d'aquests indrets abruptes. En un document de la Ribagorça es parla d'una vinya plana, gairebé com una cosa excepcional en aquesta zona pirinenca;⁵² ens podem qüestionar sobre si això és així perquè les vinyes usualment eren als vessants de les muntanyes formant feixes o, simplement, més aviat, perquè se solien estendre pels solells, en terrenys força rostos i mancats de marges, tal com encara podem veure en alguns llocs, certament però situats en terres menys plujoses.

2. LES MIDES

Tot i que la documentació medieval, sobretot la de l'alta edat mitjana, en general, no és pas gaire generosa a l'hora de fornir xifres, de tant en tant, trobem alguna dada força interessant en relació a les mides de les terres de conreu: en relació a llur superfície o bé –i encara és més notable– en relació a la longitud dels costats, que afrontaven amb altres terres o béns. Ja hem parlat un xic de les mesures de

49. Vegeu, com a exemple: MO 9 (1068).

50. Ja abans de l'any 1000, trobem esments d'alguna forest (per exemple *ipsa foreste*, a Casserres, al Berguedà, UA 21, any 907) o de deveses (*ipsa defensa*, a Salinoves, Conca de Rialb, UA 31, any 949).

51. BECHMANN, R.: *Op.cit.*, pàg. 61 i següents. 52 PR 168 (956).

52. PR 168 (956).

superfície dels camps de conreu. Podem esmentar la mujada o terra que es pot sembrar amb un muig de cereals, la quarterada en relació a la quartera, la cafissada en relació al cafís, etc. A la baixa edat mitjana, sovint al costat d'aquestes mesures se'n generalitzen d'altres, com el jornal, la vessana, etc., les quals ja trobem, però, sovint, per primer cop, en algun document de cap a l'any 1000.⁵³

Intentar de conèixer les mides dels camps medievals –en especial els de l'alta edat mitjana– a través de la informació que ens forneixen els documents és difícil, en primer lloc a causa que, tal com és lògic, hi havia, com en l'actualitat, algunes diferències d'un lloc a un altre i també entre les diverses terres de conreu d'un mateix lloc. Podem trobar petites peces de terra regades (*pecinulas subreganeas*), amb una superfície de només 0,09, 0,03, 0,003 ha, al Vallès, o també una «llauraó domenge» (*laboracionem dominicam*), que tenia segurament 8 parellades de terra (unes 96 ha) a Sant Vicenç de Calders, al Penedès, o bé unes terres de conreu (*terra arabili*) amb una extensió de 90 mujades (unes 44 ha), a prop de l'església de Formiguera, al Capcir.⁵⁴ Malgrat l'existència d'aquests casos extrems, cal dir que, com és lògic, les mides «normals» de les peces de terra eren d'un quart o de mitja hectàrea, d'una, dues, tres o, fins i tot, ja més rarament, de quatre o cinc hectàrees; a les zones muntanyoses solien predominar, evidentment, les terres més petites.⁵⁵ Com hem vist, però, també hi havia grans peces de terra en mans dels senyors –les domenjadures, les coromines, sovint les parellades–, les quals podien arribar a tenir força hectàrees, encara que podien ésser fraccionades en parcel·les més reduïdes si eren concedides com a tinences a pagesos.⁵⁶ Les peces de vinya, més valuoses, solien ésser doncs més petites: un quart d'hectàrea, mitja hectàrea, o sovint encara menys, tot i que això, és evident, no impedia que fossin molt abundoses; eren presents gairebé a tot arreu i, en algunes zones, podien arribar a representar un tant per cent important de la zona conreada.⁵⁷ Els horts en general també eren molt reduïts.⁵⁸

Ara ens interessa, però, més aviat de parlar de les peces de terra de les quals als documents s'esmenten les mesures dels quatre costats, fet que ens permet no sols de poder-ne saber la superfície, ans també de poder-ne reconstruir la forma. Podem

53. Per exemple: terra que fa *II versanas in longitudine et in amplo I versana*, SC 26 (947); *terras meas exceptus gornale I de terra*, SC 72 (964).

54. SC2 388 (1004); SC22 707 (1082); NH8 27 (873).

55. Vegeu SC, PR, AC, etc. Vegeu: RIU, MANUEL: *Hàbitat, tècniques i economia rural*. – A «Història de Catalunya. Salvat», II (Barcelona 1978), 163-164. També: BOLÒS, J.: *Comentaris sobre alguns aspectes de l'economia i la societat de l'alta edat mitjana segons les actes de consagració i dotació d'esglésies*. – A «Actas del Congreso Internacional 'Historia de los Pirineos', Cervera, 1988», II (Madrid 1991), 143-155. Pel que fa al Maresme, hi ha un estudi molt ampli, en: CUADRADA, CORAL: *El Maresme medieval: Hàbitat, economia i societat, segles X-XIV*. – Caixa d'Estalvis Laietana. – Mataró 1988, pàg. 183.

56. Vegeu nota 17.

57. Vegeu SC, SA, etc.

58. Actualment és en curs de realització, amb X. Eritja, un estudi sobre el terme de la ciutat de Lleida.

començar esmentant alguns documents excepcionals, que, al mateix temps, ens donen les longituds dels costats i la superfície. En un instrument sobre Cervelló, al Baix Llobregat, de l'any 976, se'n parla d'una mujada de terra que contenia una casa i que tenia forma quadrada, amb els costats que feien 25 destres; si considerem, com hem fet, que el destre mesurava uns 2,8 m (o potser aleshores una mica menys, uns 2,3 m), podem saber que aquesta mujada ocupava aproximadament 0,5 ha (o, més aviat, 0,33 ha), xifra que coincideix bastant amb la idea que tenim de la mujada –i del muig que li dona nom–.⁵⁹ D'altra banda, aquesta relació ens és confirmada per un altre document, conservat a Vic, en el qual s'afirma que una *semodiata* de vinya mesurava 53 destres per 7 i 5 destres i un pas, ço que fa unes 0,25 ha (o bé, més probablement, 0,17 ha).⁶⁰

A continuació, podem veure la forma i les mides de diverses peces de terra que considerem més representatives; som, però, conscients de les dificultats de conèixer realment les mides i formes dels trossos de terra medievals, a partir només de les fonts conservades.⁶¹ Segons un document de l'any 898, una peça de terra situada a Salt, prop de la ciutat de Girona, feia 54 destres (uns 124 m, si multipliquem per 2,3) als extrems est i oest i 22 destres (uns 50 m) als dos extrems restants. Un document del mateix lloc, una mica més antic, parla d'un camp que en tots quatre costats tenia una llargada d'uns 20-22 destres (uns 50 m).⁶² Aquestes dues parcel·les de terra, l'una lleugerament allargada –amb una relació 1:2–, l'altra quadrada, són, en principi, una mostra de les formes més normals a l'època, segons la documentació. L'any 989, una terra situada a Provençals, prop de Barcelona, tenia 21 i 23 destres de longitud, als costats nord i sud, i 43 destres als costats est i oest. En un document fet l'any 965, s'esmenta una peça de terra, situada al Vallès, que tenia 25 i 29 destres als costats curts i 67 destres en un dels costats llargs; el quart costat no hi és citat, no sabem si pel fet que la peça fos triangular o, més aviat, per oblit.⁶³

En aquests dos darrers casos, també trobem bàsicament una relació 1:2 típica,

59. SC1 118 (976): *modiata una de terra cum ipsa cassa*. Vegeu: ALSINA, C.; FELIU, G.; MARQUET, LL.: *Op.cit.*, pàgs. 146-148 i 185. De fet, però, d'acord amb l'acurat estudi sobre mesures de RIU, M.: *Alguns problemes de metrologia*. – A «Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)», II (Barcelona 1991), 121, és molt possible que, al segle X, el destre fos una mica més curt i només fes uns 2,3 m de llarg, en lloc de 2,8 m.

60. DV 350 (962).

61. M. Bourin-Derruau, a l'hora d'estudiar la mida de les parcel·les, assenyalava les dificultats i incerteses d'aquest estudi: poca documentació i repartida al llarg de diversos segles, possibles diferències entre les terres senyoriales i les pageses, dificultats a l'hora de calcular amb exactitud les superfícies o les equivalències de les longituds dels costats dels camps o de llurs extensions. BOURIN-DERRAU, MONIQUE: *Villages médiévaux en Bas-Languedoc: Genèse d'une sociabilité (X^e-XIVe siècle)*, I. – L'Harmattan. – París 1987, pàgs. 42-43.

62. AMMontserrat, Sant Cugat del Vallès, 3 (883). Cal assenyalar que en aquest darrer cas és considerat un quadre.

63. AC 214 (989), DV 385 (965).

segons els estudis fets dels camps de la zona mediterrània. Hem de dir, però, que, en alguns dels força escassos documents on s'esmenten les mides dels quatre costats de les terres, trobem algunes mesures francament sorprenents. En un document fet al Vallès, l'any 941, se'ns parla d'una terra que als costats nord i sud mesurava 98 i 110 destres, respectivament (o sigui al voltant dels 230 m), i als costats de ponent i de llevant només feia 7,5 destres (uns 17 m); cal indicar que el seu costat oest afrontava amb una via. En aquesta mateixa època –l'any 926–, una peça de terra situada a Sant Joan de Mollet, prop de Girona, tenia uns costats sud i nord amb una llargada de 67 destres (uns 154 m) i els costats est i oest –on hi havia la serra i el límit del terme– amb una longitud de només 6 destres (uns 14 m). Molt a prop d'aquest indret, a Molletell (o Moredell), trobem una peça que feia 340 destres (uns 780 m) per 6 destres i 12 destres i un pas. Un camp proper, que era situat *in ipsa Isola*, tenia una extensió de 310 destres per 13 destres i 12 destres i un pas; el costat de 13 destres correspon al límit amb el riu Ter.⁶⁴ En aquests quatre casos trobem unes proporcions entre la longitud i l'amplada de 1:14, 1:11, 1:28 i 1:23, respectivament. Aquestes són també, més o menys –més aviat menys–, les proporcions que trobem en algunes peces de terra que reben el nom de feixes: una *fexa de terra* situada al Vallès i documentada l'any 943 feia 67 i 77 destres de llarg per uns 9 destres d'ample –relació 1:8,5– (el seu costat oest afrontava amb una estrada pública); una altra feixa, situada a Flaçà, al Gironès, tenia una llargada d'uns 56-57 destres i una amplada d'uns 10-12 destres –relació 1:4,7– (el seu costat oest corresponia també a una via), etc.⁶⁵

Deixant de banda potser les feixes, l'existència d'aquestes peces de terra o camps tan allargats, situats a les planes, suposa que en algunes zones de Catalunya hi hagué unes parcel·les de terra destinades al conreu dels cereals que no encaixen gaire dins del tipus de parcel·lació que hom creia típic de les zones mediterrànies, i que més aviat, en principi, hom podria relacionar amb el tipus anomenat *open field* o *champion system*, característic d'algunes zones del nord d'Europa.⁶⁶ En aquest sistema d'*open field* la relació entre la llargada i l'amplada de les parcel·les és d'1:20, contràriament a la proporció de les parcel·les mediterrànies, que, en principi, és d'1:2 o poc més.

Segons les idees tradicionals, aquest sistema d'*open field* amb llargues franges del nord d'Europa es va desenvolupar després de les invasions germàniques i era relacionat amb el tipus d'arada (la *carruca* amb rodes i pala giratòria), amb el tipus de rotació de conreus i fins i tot, amb un aprofitament col·lectiu de la terra. Aquesta

64. SC1 19 (941), NH11 25 (926).

65. SC1 21 (943), NH11 25 (926).

66. STEANE, J.M.: *The Archaeology of Medieval England and Wales*.– Beckenham, 1985, pàg. 152 i següents; SMITH, C.T.: *An Historical Geography of Western Europe before 1800*.– Londres, 1978, pàg. 196 i següents.

explicació, en principi, seria força interessant pel que fa als nostres camps allargats. D'entrada, cal però dir que darrerament s'ha arribat a la conclusió, en diversos països gairebé al mateix temps, que, a l'Europa atlàntica, aquest sistema en principi s'introduí força tardanament, després de l'any 1000, i que cal relacionar-lo amb una nova parcel·lació, una restructuració del territori esdevinguda un cop aquest ja havia estat pràcticament ben romput i ocupat per al conreu.⁶⁷ Amb tot, només amb aquestes dades ens resultaria força difícil de respondre la qüestió bàsica sobre quan i per què es van crear o organitzar al nostre país, que evidentment té una tradició diferent, aquestes llenques, que sempre són situades de través, al llarg de vies, estrades o rius, i que, per tant, sembla que, en principi, s'estenien transversalment al fons de les valls. Podem dir que han de respondre a una realitat física i sobretot social i històrica determinada. Palou, segurament a prop de Granollers –el lloc on era situada la terra del Vallès–, i Flaçà són indrets, d'acord amb els toponims que duen, molt «vells», ocupats i romputs segurament des d'un temps molt antic, situats al costat d'una important via d'època romana, en sengles comarques fortament romanitzades.

Algú podria creure que són només uns casos excepcionals: hi havia terres situades a Celrà, a Salt o a diversos llocs del Vallès que, per exemple, tenien unes proporcions molt més equilibrades. Això no obstant, no podem amagar que encara que aquests fossin uns casos únics –cosa físicament i estadísticament impossible–, la simple existència d'una sola parcel·lació d'aquest tipus allargat ja havia de respondre a una realitat social i econòmica determinada: si la llenca de terra no era inclosa dins d'una partida molt més àmplia, que pertanyia a un sol senyor, o bé a una comunitat pagesa unida per uns lligams prou forts, difícilment s'hauria pogut crear o mantenir l'existència d'uns camps tan allargassats i amb les característiques que tenien aquests. D'altra banda, també, llur existència ens pot portar a pensar, tot i que potser no fou un factor determinant, en altres aspectes relacionats amb la vida econòmica del lloc, com pot ésser el tipus d'arada que s'utilitzava, el tipus de conreu, etc.⁶⁸

Anant, però, al fons de la qüestió, a part de tots aquests aspectes socials i econòmics, també cal valorar, com ja en certa manera hom pot intuir del dit més amunt, la importància que hi pogué tenir precisament la romanitat. És molt possible que calgui relacionar aquests indrets, on trobem aquests camps tan allargats, amb llocs on s'havia produït una centuriació. Si ens fixem en els estudis realitzats aquests darrers anys en relació amb aquest aspecte, ens adonem que tots

67. STEANE, J.M.: *Op.cit.*; CHAPELOT, J.; FOSSIER, R.: *Le village et la maison au Moyen âge.* – París 1980, pàg. 181 i següents.

68. Cal assenyalar, encara que potser sigui casual o secundari, que al Tapís de la Creació, de Girona, hi ha representada una arada amb un parell de rodes davant la rella. PALOL, PERE DE: *El Tapís de la Creació de la catedral de Girona.* – Artestudi. – Barcelona, 1986, pàg. 53.

aquests llocs coincideixen no sols amb topònims «vells», ans també amb llocs que foren centuriats.⁶⁹ De fet, però, hem de repetir que sense una organització del territori, duta a terme pel senyor o pels pagesos, difícilment s'hauria pogut mantenir una parcel·lació com aquesta.

Fins ara només hem parlat de les peces de terra de conreu, segurament de cereals. Les mides que tenim dels costats d'algunes peces de vinya ens mostren que aquest tipus de conreu se solia realitzar, com ja hem vist, en unes parcel·les gairebé sempre més reduïdes que les dels camps de cereals.⁷⁰ Algunes vegades eren rectangulars: 16 destres per 37 destres o bé uns 12 per 25 destres; d'altres vegades tenien forma trapezial: 11 i 19 per 29 i 22 destres; o bé eren força allargades: 18 destres per poc més de 2 destres (al Gironès), etc. Com és lògic, les superfícies d'aquestes peces de vinya, d'acord amb els nostres càlculs, coincideixen bastant amb les mesures de superfície que ens donen altres documents: 0,31 ha (aproximadament per tant 1 mujada), 0,16 ha (una mitja mujada), 0,20 ha i 0,02 ha, etc.

3. LA CREACIÓ I EL MANTENIMENT DE LES TERRES DE CONREU

Durant els segles medievals hi hagué, com ja és prou conegut, forts canvis en relació a l'extensió i a la ubicació de la zona cultivada. Aquests canvis degueren ésser, evidentment, diferents a les diverses contrades del país, d'acord amb la importància que havia tingut el món agrícola en èpoques precedents i d'acord amb la proximitat de la zona dominada pels musulmans. Encara que ens hem de moure una mica en el terreny de les hipòtesis, a causa de no existir gaires estudis concrets sobre aquest tema, segurament el procés de rompudes degué ésser diferent a les terres litorals o a les interiors o bé a les terres muntanyoses pirinenques. En alguns llocs, les terres foren poblades o despoblades en part per motius polítics, relacionats amb la proximitat amb el món musulmà; amb tot, per damunt d'aquests esdeveniments, en algunes zones més o menys àmplies l'evolució hi degué ésser molt semblant a la que s'hauria desenvolupat d'una forma espontània. Primerament s'ocuparen —o algunes vegades s'hagueren de recuperar— els fons de les valls i, després, al llarg dels segles XI, XII i XIII, es colonitzaren progressivament les terres més dolentes, muntanyoses.⁷¹ Aquest procés natural podia ésser accelerat o fins i tot alterat a causa, però,

69. AGUILAR, A.; OLESTI, O.; PLANA, R.: *Cadastrs romans a Catalunya: Empordà i Gironès, Cerdanya, Vallès Occidental*.— «Tribuna d'Arqueologia. 1989-1990» (1991), 111-124.

70. Bourin-Derruau creu, pel que fa al Llenguadoc, que les mides de les terres on es conreaven cereals i les terres amb vinyes eren força semblants. BOURIN-DERRUAU, M.: *Villages médiévaux* ..., pàg. 43 i làmina de les pàgs. 58-59.

71. Això no vol pas dir que no valorem el paper fonamental que tingueren les muntanyes i els llocs abruptes com a zones de refugi; més aviat pensem en els establiments de població realitzats, per exemple, en indrets més allunyats del perill de la guerra, com podien ésser les valls del comtat de Besalú.

de l'existència d'una situació de perill. És molt interessant un document de l'any 1145 en el qual s'estableix la necessitat de cultivar i de llaurar –i de fortificar– una zona de bosc de la serra de Collserola, que depenia del monestir de Sant Cugat del Vallès, a causa del perill que comportava l'existència d'una massa forestal que podia ésser emprada com a refugi;⁷² això no obstant, hem de relacionar aquesta arrabassada també amb factors demogràfics, econòmics, tècnics, etc. Potser fou, com ja hem dit, en aquesta època quan es feren moltes de les feixes i dels marges que cobreixen alguns vessants.

A la zona pirinenca, l'evolució del procés de desforestació fou potser especialment anormal, en relació amb allò que s'esdevingué a la resta d'Europa, a causa del paper important que tingué aquesta serralada com a lloc de refugi. Això motivà que s'hi produís un procés precoç d'eixermament i de conreu ja vers el segle IXe i X^e. La població agrícola ocupà els fons de les valls –ja segurament conreats anteriorment– i, sobretot, els vessants de les muntanyes i els altiplans de les serres. Com ja ha estat dit, en aquestes zones la densitat de població gairebé arribà al seu punt més alt amb anterioritat a l'any 1000. En aquest territori pirinenc, trobem que, ja força abans de l'any 1000, es crearen nombrosos nous centres secundaris de població, es romperen terres per als cereals i, fins i tot, es plantaren vinyes als vessants i als turons (*maliolo qui est in ipso puio plantato*).⁷³ Si després s'hi produí un creixement important segurament fou sobretot en relació a l'expansió de les viles, especialment de les vilesnoves o vilesfranques. És sorprenent la quantitat de feixes abandonades que hom encara pot veure al voltant dels principals nuclis de població pirinencs –a tall d'exemple, la Pobla de Lillet–, les quals és possible que derivin en part dels feixucs treballs realitzats durant l'edat mitjana central.⁷⁴

Tot i que ara no ens hi puguem entretenir, també cal tenir present que una altra zona on hi hagué importants modificacions del paisatge, motivades en aquest cas directament per l'existència de la frontera, fou la de les terres de repoblació, de «marca», on el repartiment de l'hàbitat va dependre en bona part de factors

---

Vegeu: BOLÒS, J.: *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat a la parròquia de Sant Vicenç del Sallent (la Garrotxa) a l'edat mitjana*.– Barcelona, 1994 (en curs de publicació).

72. SC3 960 (1145). Uns anys més tard, el 1164, trobem un procés d'establiment dins el terme del castell d'Olivella, amb unes característiques semblants a les del realitzat a Collserola. En aquest segon cas hi juga, però, un paper molt més important la proximitat de la frontera: és concedit un puig erm (*unum pug qui est heremum*), situat ja sobre les terres rompudes (*ipsas rumputas*) d'un dels cinc beneficiats de l'establiment. A cada una de les cinc famílies se'ls concedeix –o potser més aviat se'ls confirma– la possessió de 5 quarteres (unes 1,5 ha) per a sembrar-hi ordi; s'assenyala també que poden quedar-se totes les terres que puguin rompre al puig (PF 124).

73. UA 4 (any 857). Vegeu, en relació amb aquestes transformacions: BOLÒS, J.: *Anàlisi pol·línica i història medieval. Aportació al coneixement del paisatge pirinenc durant l'edat mitjana*.– «Quaderns d'estudis medievals» (Barcelona), 10 (1982), pàgs. 635–637.

74. La Pobla de Lillet va obtenir una carta de població l'any 1297 (PF 361), Castellar de N'Hug el 1292 (PF 355), Bagà el 1234 (PF 262), etc.

bàsicament extrínsecs, com pot ésser la seguretat (o com pot ésser el control senyorial: encastellament).⁷⁵

En general, difícilment podem trobar uns testimonis quantificables del procés de desforestació i expansió dels conreus, tot i que no oblidem pas els nombrosos documents que parlen, per exemple, d'eixermaments (any 866), d'eixarts (977), d'artigues i de boïgues, de *terra ad stirpare* (987), de *ruptura* o de *rumputa* (1164), de terres arrencades (1038), de *tracturas* (1069), de *terras tractas* (1093) o de *terras tretas* (1009), d'arrabassaments (1194), d'un *scalido*, etc., o bé els topònims relacionats amb roda, rota, ronçana, etc.⁷⁶ Un document molt remarcable en aquest sentit és el que inclogué I. Puig en el seu estudi sobre el monestir de Gerri de la Sal; en aquest text de l'any 1197 es descriuen molt bé les rompudes realitzades per part d'un pagès en set dels extrems d'una antiga coromina.⁷⁷ Una sèrie de documents també molt interessants de cara al coneixement de l'expansió dels conreus són les cartes de població i franquesa i, potser encara més, els contractes d'establiment. L'establiment d'una col·lectivitat fet el 955 al lloc del Freixe és força aclaridor de diversos aspectes: cal que les catorze famílies que s'hi instal·len edifiquin cases, cal que rompin terres (*ipsos eremos tragera a cultura*), cal que facin horts (*ipsas terras que sunt dutrum parties Annolia [El riu Anoia] faciatis exinde ortos*, convé que hi conreïn vinyes i cal que edifiquin una torre (*ipsa turre in comuno*).⁷⁸ Moltes vegades, les terres concedides en establiment pel senyor a la família pagesa beneficiària eren situades en un lloc fins aleshores no treballat: l'any 959, una família fou establerta en un *brugario ad casa faciendum et curtes et hortos et vineas et pomiferos vel impomiferos*.⁷⁹

D'altra banda, tampoc no sabem gairebé res de les característiques dels conreus que hi havia després de la rompuda. No coneixem gaire la importància que tenia allò que en els darrers segles s'ha anomenat fer artigues o boïgues, sistema de conreu que en realitat comportava un «guaret arbori» o potser un «guaret arbusti»⁸⁰; aquest tipus de conreu, que sembla que especialment a l'Europa septentrional fou fonamental fins vers l'any 1000 –i fins molt més tard en zones marginals–,⁸¹ no sabem

75. Vegeu: ROBERTS, BRIAN K.: *The making of the English Village. A Study in Historical Geography*.— Longman.— Burnt Mill 1987, pàg. 105-126.

76. Per exemple: *ruptura*, PR 51, 56, 61, 73, etc.; *artigas*, VL15 9; *terras ruptas*, VL15 44; *terra ad stirpare*, on hi caben 3 muigs, PR 281 (987); *loco Rodas*, U 194 (982); *illa arrabassada quam fecistis*, RR 82 (1283); *terra qui fuit barrenchada*, U 506 (1038); *artigas in Monte Laborato*, RR 111, 120 i 122; *ipsa budiga de terra culta*, SA 70 i 78. Pel que fa a *scalido*, per exemple: UA 58 (1048). Vegeu també BJ, pàgs. 318-322; és molt interessant el document citat per aquest historiador: *ruptas quae vulgo nominant tretas*, publicat en MH 159 (1009). Segurament hi havia però mots més cultes que la paraula *rupta* citada per l'escrivà del segle onzè: per exemple, la paraula *purpustura*; la mateixa paraula «eixart» no sembla pas que hagi tingut gaire vitalitat.

77. PUIG, I.M.: *Op.cit.*, doc. 185.

78. SO 1 (955).

79. AMMontserrat, Sant Cugat del Vallès, 17.

80. Vegeu: BOSERUP, E.: *Évolution agraire et pression démographique*.— París 1970.

81. Vegeu nota 6.

gairebé si existí al nostre país al llarg de l'edat mitjana, tot i que d'altra banda tenim coneixement que en algunes comarques catalanes, com el Vallespir, encara era fonamental dins l'economia pagesa fins fa molt pocs anys.⁸² Sigui com sigui, creiem que és possible –encara que caldria demostrar-ho– que, en alguns llocs, el pas del terreny forestal al terreny ben arrabassat i conreat es produís a través d'una etapa més o menys llarga, durant la qual les peces de terra eren plenes de rabasses o fins i tot d'arbres. No sabem pas com devia ésser, per exemple, la *silvam seminatam* que és documentada al Solsonès, al segle XI.⁸³

Al costat de les ocupacions de boscs, també s'haurien d'estudiar les ocupacions d'aiguamolls i de maresmes. Aquestes zones eren molt bons terrenys de pastura;⁸⁴ segurament només quan la pressió demogràfica general fou massa forta –i encara aleshores amb lentitud– es procedí a llur progressiva dessecació i conversió en camps de conreu. Són molt aclaridors uns documents del segle XIIIe, relacionats amb terres properes a Maçanet de la Selva, en els quals s'esmenta l'obligació per part d'aquells que en tinguessin el domini útil de drenar-les.⁸⁵

El problema de la conservació de la terra campa és un altre tema que s'hauria d'estudiar. Tenim gairebé el convenciment que algunes de les terres eixerades abans de l'any 1000 o bé, per exemple, alguns dels terrenys romputs el segle XIII, no foren prou ben preparats per tal d'evitar que molt aviat se n'erosionés el sòl, fet que en va motivar una ràpida destrucció.⁸⁶

Encara en relació amb el procés de creació de nous conreus, ens agradaria de cridar l'atenció sobre dos aspectes. En primer lloc, sobre la possible importància que pot tenir algun cop la forma dels camps de cara a establir una cronologia del procés de desforestació: de quina època eren els camps rodons?, quan es feren aquests quadres que trobem esmentats en alguns documents i, tornant endarrere, ens podem qüestionar sobre si, per exemple, els camps allargats, que hem esmentat més amunt en relació a les planes del prelitoral català, eren més moderns o bé, més aviat, més antics –o coetanis– que els camps rodons, quadrats o rectangulars que hi havia relativament a prop? Segurament, els camps rodons corresponien a un moment proper a l'any 1000, mentre, els camps allargats són situats en terrenys ocupats i organitzats des d'una època anterior a la medieval (tot i que hom no pugui rebutjar

82. SUSPLUGAS, J.: *L'homme et la végétation dans le Haut-Vallespir*.– Montpellier, 1935.

83. MO 9 (1068). També és sorprenent, demostra a la vegada l'existència d'una ocupació de la zona boscosa i d'una certa confusió dels dos espais –l'agrícola i el forestal–, l'existència, a l'Alt Urgell, de *l'pecia de vinea qui est in ipsa roneda* (UA 49, any 1040).

84. Vegeu: BOLÒS, J.; HURTADO, V.: *Atlas Històric de Catalunya. 1. anys 759-992*.– Mirador edicions.– Barcelona 1985, full 11-1, pàgs. 61-62.

85. Diuen: *et eiciatis aquam de predicto campo sicut melius potueritis*, RR 49 (1206), RR I (1231) i RR II (1246).

86. Aquesta idea es deriva de la lectura d'alguns documents del segle tretzè del monestir de Sant Llorenç prop Bagà o dels instruments de la baixa edat mitjana del monestir de Serrateix.

totalment que fossin, si més no parcialment, fruit d'una reestructuració més tardana, amb relació a algun canvi social o econòmic).

En segon lloc, ens agradaria de cridar l'atenció sobre l'estreta relació entre els conreus i les vies de comunicació. Aquest lligam algunes vegades potser es motivat únicament per la necessitat que tenia el pagès de poder arribar al tros de terra –dret gairebé reconegut en tots els documents de compra, venda o donació de béns seents–, força vegades, però, hom gairebé estaria més aviat decantat a pensar que, en lloc d'haver-hi hagut primer el camp i després la via, primerament hagués estat fet el camí, al qual s'haurien adaptat els trossos de terra de conreu que es crearen al seu voltant. Evidentment, això també depèn molt de si es tracta d'una zona de repoblació més recent o més antiga. Tenim, només a tall de mostra, que més d'un 40% de les terres documentades els segles X^e i XIe al Cartulari de Sant Cugat del Vallès tenen com a afrontació, almenys en un dels costats, una via, una estrada, una calçada, un sender, etc.; aquesta proporció segurament es mantindria bastant igual en relació als documents d'aquesta època de la resta de Catalunya.⁸⁷

Un altre aspecte, en el qual ara no ens podem pas entretenir, tot i que evidentment és prou important, és el relacionat amb el tipus de conreu dels camps. El coneixement d'aquest conreu és lògicament immediat quan el document diu que es tracta d'un vinyet o bé d'un llinar, per exemple, però és força més difícil d'assolir quan es tracta d'una terra culta on se sembraven cereals o d'un hort, d'un farraginal, d'una trilla o d'un clos. Els cereals més importants a l'alta edat mitjana sembla que eren l'ordi i el sègol –aquest darrer especialment als terrenys més muntanyosos i àcids– i també la civada. El blat (el forment dels documents) d'una forma progressiva va prendre importància, potser en part a causa de la pressió senyorial i de l'augment del pes de les ciutats.⁸⁸ Segurament existien, des de força aviat, mestalls (ordi i blat i sègol i blat). Així mateix, algun cop, surt esmentada l'espelta. També tingueren una certa importància, en alguns indrets, els conreus del mill i del panís; llur existència la podem endevinar gràcies a alguns topònims i gràcies a alguns esments documentals sovint ja una mica tardans.⁸⁹ Conèixer la possible existència

87. BOLÒS, J.: *Els camins de la Catalunya medieval*. – «Finestrelles» (Barcelona), 3 (1991), pàgs. 117-131. Id.: *Aportacions al coneixement de les vies de comunicació*. – A «Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XII)», vol. 1. – Generalitat de Catalunya. – Barcelona, 1991, pàgs. 409-436; BOLÒS, J.; HURTADO, V.: *La xarxa viària catalana a l'alta edat mitjana. Una aproximació des de la cartografia*. – «Anuario de Estudios Medievales» (1993, en curs de publicació).

88. Vegeu: BOLÒS, J. (ed.): *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'edat mitjana*. – Universitat de Lleida. – Lleida, 1993.

89. El conreu de l'ordi, a l'alta edat mitjana, era molt important a les terres baixes de Catalunya. En un document del segle x (SC 124), tenim, per exemple, que a l'hora d'establir l'extensió de les terres que podia tenir una família es fa esment d'un terreny on es poguessin sembrar 5 quarteres d'aquest cereal. En d'altres contrades, trobem frases semblants: *sesterada l de terra al ordium seminandum*, DV 425 (973), o bé *terra ad seminandum modiatia l ad ordio*, DV 140 (929). El conreu del sègol el trobem esmentat, per exemple, en nombrosos documents de la Cerdanya o en alguns topònims: *Valle Segalaria*

d'una expansió d'aquests darrers cereals seria important a causa que als països mediterranis eren els únics que podien ésser sembrats a la primavera, contràriament a allò que s'esdevenia amb tots els altres cereals citats, que eren d'hivern; així doncs, la presència del mill o del panís ens pot permetre de pensar en un augment del nombre de collites i evidentment de la producció de les terres.

4. RELACIÓ ENTRE LES TERRES DE CONREU I L'HABITATGE

B.H. Slicher van Bath, d'acord amb nombrosos estudis precedents, proposa en el seu llibre sobre el món agrari, quatre tipus de parcel·lacions.⁹⁰ Dos d'aquests tipus són els més normals a Catalunya: un primer tipus el trobem quan les parcel·les formen un bloc i no tenen en cada una d'elles un habitatge; un segon tipus es caracteritza perquè les parcel·les hi són agrupades i amb una casa en cadascun dels conjunts de camps. El primer tipus el trobem en les zones d'habitatge concentrat, el segon tipus a les contrades on hi ha un habitatge dispers, on domina allò que durant molts segles al nostre país s'han anomenat masos. A més, com ja hem vist a les pàgines precedents, en certs indrets també va existir, en algunes èpoques, un tercer tipus: el de parcel·les formades per llargues llenques de terra mancades de casa.

Ara no podem entrar a fons en el problema de la importància de l'habitatge dispers i del possible pas, en alguns llocs, d'un habitatge més o menys agrupat a un habitatge espars, que ja estudiem en altres treballs i també del pas, en altres indrets, d'un poblament semidispers a un de més concentrat.⁹¹ Volem, en canvi, cridar l'atenció sobre la relació diversa que hi podia haver entre el lloc d'habitatge i les terres de conreu, d'acord amb els documents.

L'existència d'un habitatge dispers i d'un habitatge concentrat —aquest darrer s'estén per bona part de la Catalunya Nova i també per la zona més muntanyosa dels Pirineus— és, amb més o menys claredat, reflectida als documents medievals.

Des l'edat mitjana, com ja hem dit, la casa isolada, envoltada de les seves terres, ha rebut sovint el nom de mas. Cal però tenir present que aquesta paraula (*mansus*),

a l'Empordà (974), *Campo Sekalaro*, CO 6 (853), *ipso Segalero*, U 227 (992). El blat, malgrat tot, encara abans de l'any 1000, surt en algun document: *terra culta semodiata I ad triticum seminandum* (922). El mill el trobem, per exemple, esmentat a SA 113 (1078), juntament amb l'ordi, o en BI 5 (1157) on es fa esment de *decima de millo de Stopanna*. També el trobem en documents de Mieres —nom possiblement ja prou significatiu— a la baixa edat mitjana. I el panís ja és citat, per exemple, en un testament de l'any 1157 (SA 310). Pel que fa a l'espelta: *sextarios ordeï et espelte medium per medium*, BI 59 (1186).

90. SLICHER VAN BATH, B.H.: *Historia agraria de Europa Occidental (500-1850)*.— Ed. Península. — Barcelona 1974, pàgs. 78-84.

91. Vegeu especialment: BOLÒS, J.: *El mas, el pagès i el senyor ...*.— Barcelona (en curs de publicació).

que fou introduïda en època carolíngia, d'acord amb els documents, sembla com si s'hagués difós i hagués arrelat lentament, potser primerament a la zona pirinenca i poc després a la resta de la Catalunya Vella. En alguns instruments del segle X^e d'aquesta zona pirinenca ja se citen sovint els masos, encara que hi hagué, en relació al nom que havia de rebre la casa isolada amb explotació una època de dubtes i de vacil·lacions.⁹² A la zona propera a Barcelona, hom té encara més la impressió que el procés d'introducció d'aquest mot fou molt lent. Encara que trobem esments més antics, gairebé no fou fins als segles XII i XIII –en certa manera a mesura que avançà i es consolidà el procés de senyorialització de la societat i de dispersió de l'hàbitat– quan es va produir una total difusió de la paraula mas.⁹³

D'acord amb el significat que tenia el mot *mansus* més enllà dels Pirineus, segurament alguns dels primers «masos» que trobem documentats als Pirineus o Prepirineus eren en realitat una casa situada dins d'un poble amb les seves terres, que restaven però escampades pel terme;⁹⁴ amb tot, per demostrar que no sempre era així només cal fer esment dels masos de Vilosiu, alguns dels quals han estat localitzats i excavats darrerament.⁹⁵ Cal tenir present, doncs, l'existència d'una llarga etapa de progressiva difusió d'aquest mot, lligada a una transformació lenta del seu significat (d'explotació familiar a casa separada de les altres i amb les terres entorn). Trobem a les rodalies de Barcelona, per exemple, documents que descriuen perfectament les característiques del mas modern, sense però emprar aquesta paraula. En un document del Vallès de l'any 984, s'esmenta una casa i una cort que tenien unes 12 ha de terra al voltant (*terra pariliata I quod in circuitu ipso domo est*). En un document més tardà, de l'any 1045, relacionat amb Sarrià, es parla d'una casa, una cort i les 5 quarterades de terra (unes 3,5 ha) que l'envoltaven (*kasa et curte [...] et terra qui in circuitu eius est, id est quarteratas quinque*). Els possessors d'aquesta explotació, a més

92. Un un moment inicial veiem que de vegades, en alguns documents, s'usa molt la paraula mas i en d'altres és més rara. Després de l'any 1000, al costat del mot mas –i de vegades en relació a la mateixa casa o explotació– trobem la paraula *hostalitate* o *hostallat*. Vegeu, per exemple: BOLÓS, J.: *Dos llevadors del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (segles XII i XIII)*. – «Urgellia» (la Seu d'Urgell), 6 (1983), pàg. 381. També, de vegades, trobem aquesta paraula amb alguna variant més estranya: *extollad* (a Tost, UA 49, any 1040).

93. Vegeu, per exemple, els documents de CV. Al volum tercer és normal de trobar documents en els quals s'esmenten masos que afrontaven gairebé només amb d'altres masos o amb terres que pertanyien a d'altres masos (per exemple: SC 1028, de l'any 1159). Vegeu també: CUADRADA, C.: *El Maresme medieval ...*, pàg. 58, on esmenta *ipso manso que fuit de Richer, cum suas termines*, documentat l'any 1102, que potser ja era una casa de pagès situada dins els termes de les seves terres.

94. En algunes contrades on això havia d'ésser així, curiosament aviat es va difondre molt la paraula capmàs.

95. Vegeu: CASTILLO, A. del: *El manso medieval A de Vilosiu*. – A «Homenaje a Jaime Vicens Vives», I (Barcelona, 1965), 219-228. El mas anomenat «B» ha estat excavat durant els estius dels anys 1984-1986. Vegeu: BOLÓS, J. ET ALII: *Aportació al coneixement de l'hàbitat isolat d'època medieval: el mas B de Vilosiu (Berguedà, Catalunya)*. – A «III Congreso de Arqueología Medieval Española», II (Oviedo, 1992), 463-471.

a més, en un altre lloc, tenien una altra mujada de terra. En resum, veiem doncs que aquestes explotacions –tant si rebien el nom de mas com si no el rebien– ja força aviat eren compostes per una casa isolada, que al Vallès podia ésser, segons ens diu un instrument del 956, coberta potser amb terra o amb palla, i era acompanyada de corts, closos, maceries o parets, hortes, vergers, etc., a part d'unes hectàrees de terres per a cereals i unes vinyes.⁹⁶ La zona més propera a la casa ja hem vist que, especialment a la Catalunya prepirinenca, rebia el nom de quintana o de barquera. Algunes vegades la casa podia restar a l'interior d'un clos (*uno manso cum clauso ubi manso sedet*).⁹⁷ A més, de vegades podem trobar també boscs, garrigues o matollars, prats, etc., que feien part d'aquesta explotació. D'altra banda, molt sovint, a les terres d'aquest nucli central es podien afegir peces de terra situades més o menys lluny de l'habitatge, potser a prop d'altres cases de pagès; aquestes parcel·les esparses potser eren fruit d'ampliacions posteriors a la creació del nucli inicial de l'explotació.⁹⁸

Estudis fets recentment, per Bisson, Aventín i per mi mateix, tendeixen a valorar la repercusió que tingueren les transformacions que hi hagué en la societat de cap a l'any 1000 en l'organització dels masos.⁹⁹ En altres estudis, hem afirmat que vers l'any 1000, es degué produir una darrera fase de dispersió de l'hàbitat, després d'haver aparegut ja, uns segles abans, els vilars, que representaven una forma de poblament semi-dispers. El difícil és, però, saber el paper que hi tingué, en aquest procés de dispersió en cases isolades, el senyor del lloc i, així mateix, en quin moment es produí aquesta dispersió, en cadascuna de les comarques o comtats catalans. Eren dispersos, per exemple, els masos que trobem esmentats al Berguedà o a la Garrotxa a la segona meitat del segle X.¹⁰⁰

Per acabar, ens agradaria d'assenyalar que, tot i que coneixem casos de fragmentació de masos (explotacions familiars de terres agrupades), malgrat les normes

96. Documents: SC1 160 (984); SC2 576 (1045); SC1 46 (956).

97. El document diu: *medietatem de uno manso cum clauso ubi manso sedet et terras qui ad ipsum mansum pertinet [...] et olivaria IIII qui in clauso est [...]*, RO 15 (1070). En aquest cas, del comtat de Peralada, sembla que rebia el nom de mas només la casa; les terres *fructíferas vel infructíferas, cultas vel incultas, vineas, vineales* depenien, això no obstant, del mas; no resta però clar si eren agrupades o bé disperses per les rodalies.

98. Per exemple: *tenedonem quam mansus de Podio abet infra iam dictis afrontacionibus*, SC3 (1159). Vegeu: BOLÒS, J.: *El mas, el pagès i el senyor*. – Barcelona (en curs de publicació); HARVEY, P.D.A. (ed.): *The Peasant Land Market in Medieval England*. – Clarendon Press. – Oxford 1984. Un cas diferent és el de les *laboracionibus montis* que devien dependre del *mansum de ipsa Rocha*, però que quan, l'any 1174, s'esdevé la donació d'aquest mas al monestir de Roses, no hi resten incloses (RO 102).

99. BISSON, THOMAS N.: *Fiscal Accounts of Catalonia under the Early Counts-Kings (1151-1213)*. – University of California Press. – Berkeley-Los Angeles, 1984, pàg. 32; AVENTÍN, M.: *Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*. – Ed. AUSA. – Sabadell 1990, pàgs. 68 i 100; BOLÒS, J.: *El mas, el pagès i el senyor*. – Barcelona (en curs de publicació).

100. Vegeu: BA 41 (983).

senyorial que aviat ho prohibiren,¹⁰¹ en principi creiem que el tipus d'hàbitat agrupat dels Pirineus i especialment de la Catalunya Nova va permetre de poder fraccionar, trossejar o reestructurar les explotacions que depenien de cada casa amb molta més facilitat; en les zones d'hàbitat concentrat normalment l'explotació pagesa era composta per nombroses terres escampades per les diverses partides que formaven el terme, cadascuna de les quals terres solia ésser gravada amb un cens propi.¹⁰² En alguns casos, aquesta dispersió pogué ésser un element més que féu possible, juntament amb molts altres factors socials, econòmics i polítics, sobretot a la Catalunya Nova –i també en moltes zones de l'Europa occidental–, un manteniment i fins i tot, en alguns casos, una reducció dels censos i de les obligacions dels pagesos envers llurs senyors.

5. CONCLUSIONS

Com a conclusions, podem assenyalar dos aspectes fonamentals en tot estudi sobre la història del paisatge. En primer lloc, que hi hagué moltes transformacions, però també moltes pervivències. En segon lloc, que els camps no són un element del paisatge que hom pugui estudiar d'una forma isolada, d'una forma independent de l'estudi d'altres aspectes, com l'hàbitat, les vies, etc.

En aproximar-nos a les característiques de les terres de conreu, veiem que molts camps ja existien en època romana o anterior i que aquest testimoni, poc o molt evident, ha arribat fins ara; amb més raó devia ésser evident en època medieval. Intentar d'interpretar de la mateixa manera els camps llargs catalans que, per exemple, els camps llargs anglesos, alemanys o flamencs, segurament, seria un error. Amb tot, al costat de la continuïtat, hi ha innovació: s'ocupen noves terres als Pirineus, amb gran esforç es fan moltes feixes i, al mateix temps, es reorganitzen altres zones de conreu, en especial en zones ocupades recentment als musulmans. Així mateix, els poc nombrosos exemples d'encastellament també degueren provocar canvis.

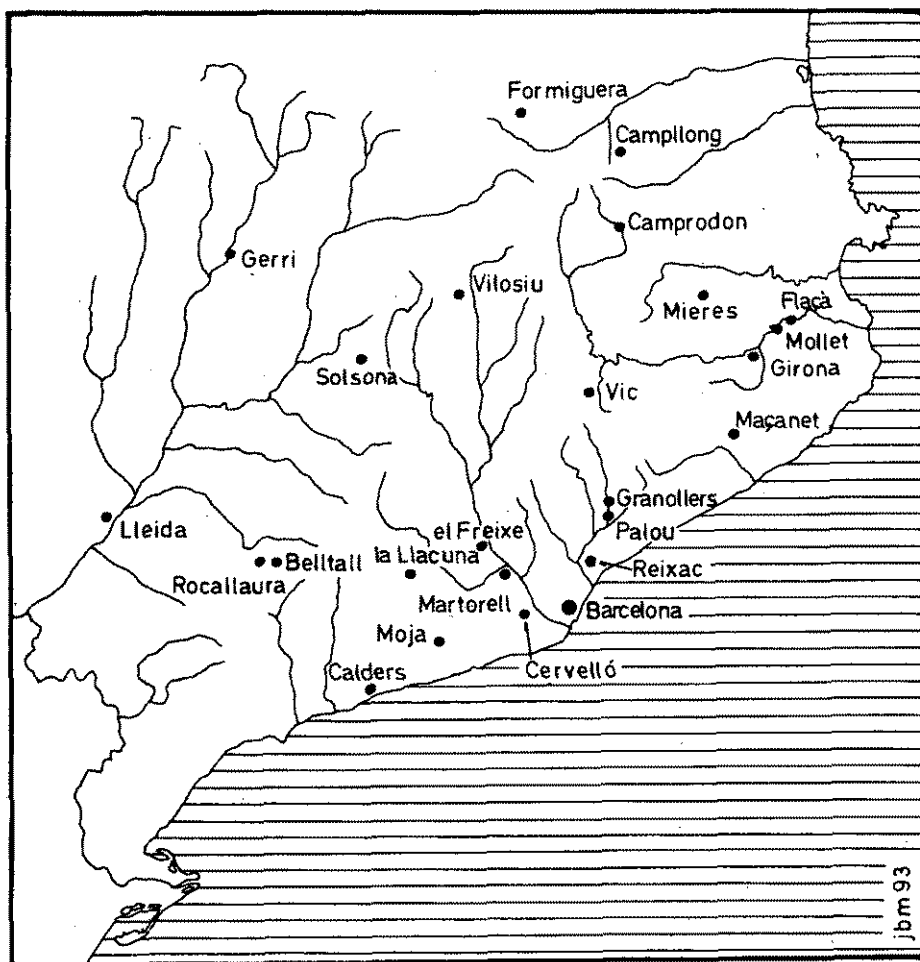
Al costat d'això, hem assenyalat també d'una manera especial les relacions entre els camps i les vies i sobretot entre els camps i els llocs de poblament, cridant l'atenció sobre l'existència de dos grans models: la casa amb els camps a l'entorn i la casa dins el poble, amb els camps repartits per les diverses partides del terme.

101. Molt sovint, s'inclou als contractes d'establiment una clàusula que obligava el pagès que triés el fill que l'havia de succeir.

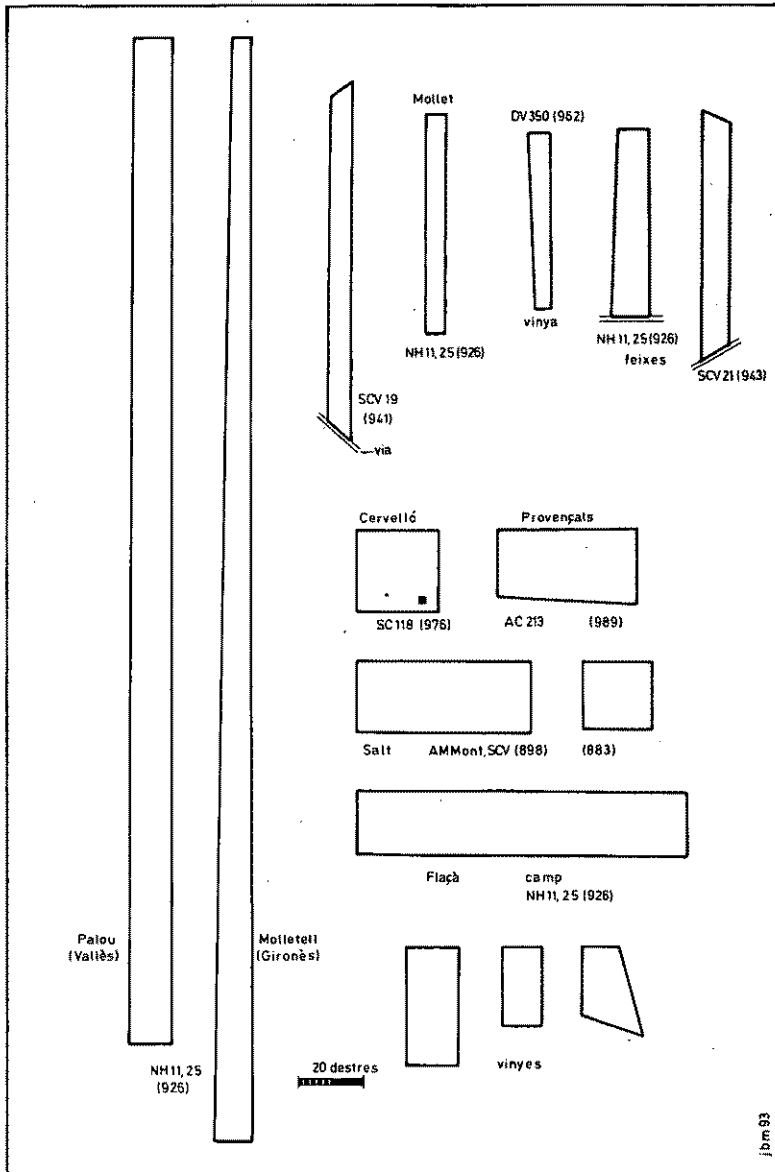
102. Testimonis de la creació d'un hàbitat concentrat a la Catalunya Nova els trobem en PF 192 i 206, per exemple; reflex d'un possible hàbitat també agrupat a la Catalunya Vella, entre molts d'altres: *iptas terras ubique inventire potueris qui sunt de ipsa cassa*, a la vall de Ribes, AC 59 (918). Exemples de l'existència d'un cens per a cada parcel·la de terra, en relació amb la Conca de Barberà i la Segarra: BOLÒS, J.; CLARAMUNT, S.: *Op.cit.*, etc.

Finalment dir que hi ha un lligam estret entre els conreus i unes comunitats humanes organitzades d'acord amb unes característiques socials i econòmiques determinades i en funció d'una història i una tradició, deixant de banda, tot i que no ho podem oblidar, els factors del relleu o del clima, del tipus de sòl, etc.

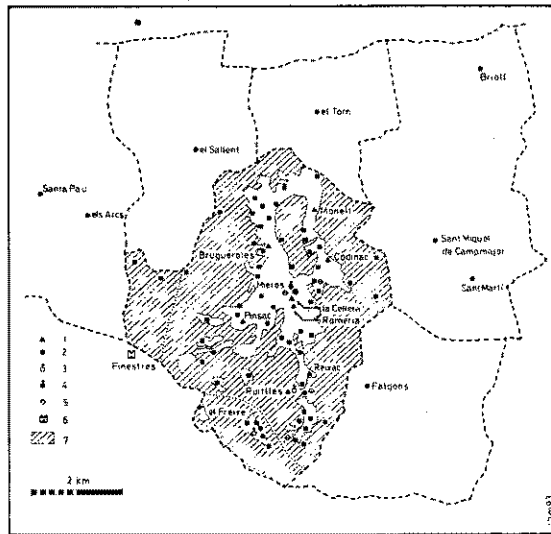
Dins aquesta complexitat de factors i de realitats, els noms no són fonamentals, però ens poden ajudar a acostar-nos a la realitat variable i arrelada a una economia i a una societat determinada.

1. Mapa de localització dels principals topònims esmentats al text.

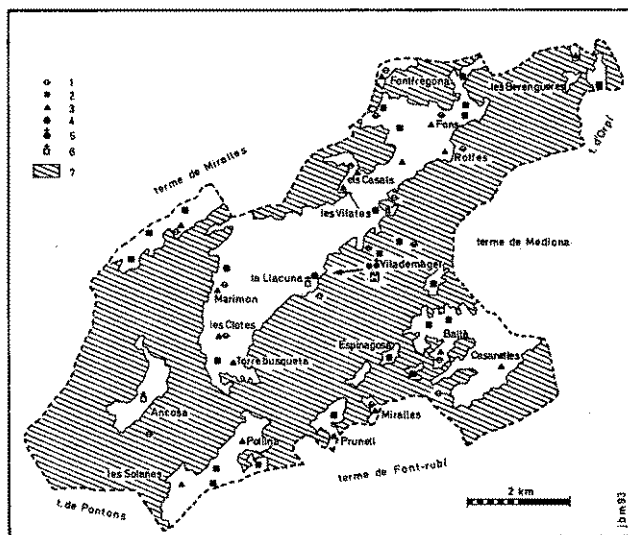

2. Representació de les peces de terra esmentades al text.

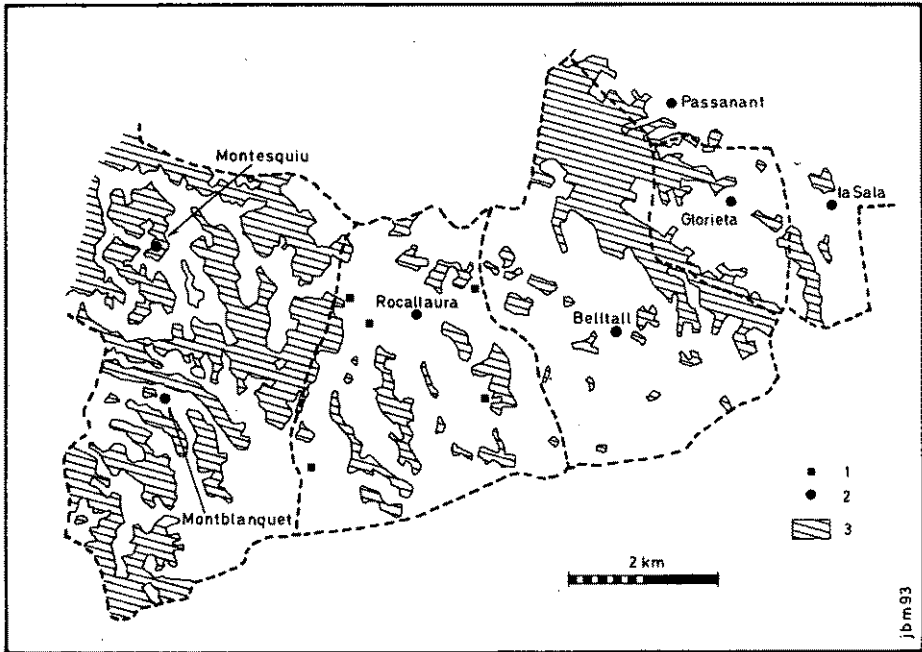
3. Mapa del terme de Mieres (la Garrotxa). 1. Possible vilar.– 2. Mas probablement d'origen medieval.– 3. Església.– 4. Església parroquial.– 5. Font o deu.– 6. Castell.– 7. Àrea forestal actual.

El terme de Mieres fa uns 4 km d'ample (d'est a oest) per uns 6 km de llarg. Una part important del terme és muntanyosa i coberta de bosc. Tal com hem estudiat en relació a altres pobles d'aquesta mateixa comarca (per exemple: BOLÒS, J.: *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat a la parròquia del Sallent (la Garrotxa) a l'edat mitjana*.– Barcelona, 1994, curs de publicació), abans de l'any 1000, el terme devia restar ocupat per diversos vilars o petits nuclis de poblament que eren situats prop de les principals zones de conreu del terme; alguns d'aquests llocs tenen noms creats en època romana (Pinsac, Codinac i Reixac). Segurament després de l'any 1000, es varen crear els masos unifamiliars i isolats els uns dels altres, fet que comportà la desintegració d'alguns dels antics vilars i l'ocupació de tot l'espai que restava lliure. Alguns dels masos situats a l'oest de Pinsac o al sud de Reixac són formats, per exemple, per una casa de pagès i una peça de terra (la quintana) i alguns camps o feixes; més enllà, sovint quasi a tot el seu entorn, s'estén el bosc. En aquest cas, el castell de Finestres és una fortificació de frontera entre els comtats de Besalú i Girona i la seva existència quasi no va tenir cap repercussió en la forma com s'organitzaren les parròquies representades al mapa (llevat de la novella parròquia de Finestres, creada al llarg de la carena de la serralada, a partir de la capella castral) i en els termes dels pobles de les rodalies. Resumint: Mieres és en un territori on predomina l'hàbitat dispers; la relació entre el nombre de masos i la superfície de terra és molt alta.

4. Mapa del terme de Vilademàger-la Llacuna (Anoia): 1. Font o deu d'aigua.- 2. Mas.- 3. Vilar o llogaret.- 4. Vila o poble.- 5. Parròquia.- 6. Priorat o granja.- 7. Àrea forestal o erma.

El terme de la parròquia de Vilademàger (després de la Llacuna) coincideix amb el terme del castell de Vilademàger. Fa uns 8 km de llarg (d'est a oest) per uns 6 km d'ample. Cal pensar, quasi a nivell d'hipòtesi de treball, que a l'origen, després de la conquesta cristiana, hi havia el castell, un poblet o vil·la al seu costat i una sèrie de vilars o poblets repartits pel terme (vegeu: BOLÒS, J.: *Fortificacions frontereres situades entre els rius Anoia i Gaià. L'estructuració d'un territori el segle X.*- A «II Congreso de Arqueología Medieval Española».- Madrid, 1987, pàgs. 113-122). Tot i que sigui molt difícil d'assegurar res, és possible que, en algun cas, l'origen d'algun d'aquests vilars fos en explotacions o poblets d'època islàmica (com en el cas de l'actual mas de l'Almúnia en el proper terme de Miralles o en Torrebúsqueta en el de la Llacuna). Alguns d'aquests vilars duen els noms dels primers repobladors (segurament Rofes o Rolfes, Fons, Marimon, les Berengueres); el nom d'altres fa referència a les característiques de l'indret (les Clotes, Espinagosa, les Solanes) o dels edificis que s'hi feren (els Casals, les Vilates, Casanelles). Amb el temps, segurament, a aquests nuclis primerencs de poblament semidispers, s'afegiren alguns masos. Sempre, però, una part important de la població visqué al centre principal, que al final de l'edat mitjana es degué traslladar de Vilademàger, a la serra, a la Llacuna, al pla, on hi havia un priorat de Santa Maria, que depenia del monestir de Sant Llorenç del Munt. Convé d'assenyalar la relació estreta que hi ha entre el lloc de poblament i l'existència d'una font.

5. Mapa dels termes de Rocallaura (Urgell), Belltall i Glorieta (Conca de Barberà). 1. Localització aproximada d'un mas.- 2. Poble.- 3. Àrea forestal.

Els termes de Belltall i Rocallaura tenen una amplada -d'est a oest- d'uns 3 km i una longitud d'uns 4 km. El terme de cadascun d'aquests pobles restava repartit en partides de terra. La gent vivia -i viu- quasi exclusivament concentrada a la població central. Això no impedeix que en algun moment en què hi hagué una densitat de poblament molt elevada, com al segle XIII, no es creés un hàbitat dispers intercalar. En aquesta època, es degueren construir, per exemple, quatre o cinc masos en les terres més allunyades del poble, al terme de Rocallaura (segons ARGILÉS, CATERINA: *Paisatge, societat i organització del territori a Rocallaura (Urgell) al segle XV*.- A «Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'edat mitjana».- Espai/Temps, Universitat de Lleida.- Lleida, 1993, pàgs. 83-114; el mateix es degué esdevenir en alguns dels pobles veïns.

Abreviatures utilitzades a les notes:

AC: UDINA MARTORELL, F.: *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos.*— C.S.I.C.— Barcelona, 1951. Hom indica el número del document.

BA: BOLÒS, J.: *La Història.*— A *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà.*— Artestudi.— Barcelona 1986. Hom indica el número del document de l'apèndix documental.

BI: BISSON, THOMAS N.: *Fiscal Accounts of Catalonia under the Early Count-Kings (1151-1213).*— University of California Press.— Berkeley and Los Angeles, 1984.— 2 vols. Hom indica el número del document del volum segon.

BJ: BALARI I JOVANY, J.: *Orígenes históricos de Catalunya.*— Barcelona, 1899.

CO: BARAUT, CEBRIÀ: *Diplomatari del monestir de Sant Climent de Codinet (segles IX-XI).*— «Studia Monastica» (Abadia de Montserrat), XXIV (1982), 147-201. Hom indica el número del document.

DV: JUNYENT, E.: *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X).*— Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs.— Vic, 1980-1987.— Quatre fascicles. Hom indica el número del document.

EC: ABADAL I DE VINYALS, RAMON D': *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil. Eixalada-Cuixà.*— «Analecta Montserratensia», VIII (1954-1955), 243-337. Hom indica el número del document de l'apèndix.

MH: MARCA, PETRUS DE: *Marca Hispanica sive limes Hispanicus.*— París, 1688. Hom indica el número del document.

MO: RIU, MANUEL: *Diplomatari del monestir de Sant Llorenç de Morunys (971-1613).*— «Urgellia» (la Seu d'Urgell), 4 (1981), 187-260. Hom indica el número del document de l'apèndix.

NH: MONSALVATJE I FOSSAS, F.: *Noticias históricas.*— Olot 1899-1919.— 26 volums. Hom indica el número del volum (NH1, NH2, etc.) i del document.

OR: MIRET I SANS, J.: *Los noms personals y geogràfics en la encontrada d'Organyà en los siglos X^e y XIe.*— «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras» (Barcelona), 57 (1915), 414-444. Hom indica el número del document.

- PF: FONT RIUS, JOSEP M.: *Cartas de poblaci3n y franquicia de Catalu1a*, vol. I, 1.- C.S.I.C.- Madrid-Barcelona, 1969. Hom indica el n1mero del document.
- PR: ABADAL I VINYALS, RAMON D': *Catalunya Carolingia, III: Els comtats de Pallars i Ribagor1a*.- I.E.C.- Barcelona, 1955. Hom indica el n1mero del document.
- RO: MARQUÈS I PLANAGUMÀ, J.M.: *El cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*.- Institut d'Estudis Catalans.- Barcelona, 1986. Hom indica el n1mero del document.
- RR: PONS GURI, Josep M.: *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*.- Fundaci3n Noguera.- Barcelona, 1984. Hom indica el n1mero del document.
- SA: ALTURO, JESÚS: *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximaci3n hist3rico-ling1istica)*.- Fundaci3n Noguera.- Barcelona, 1985. Hom indica el n1mero del document.
- SC: RIUS, J.: *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès*.- C.S.I.C.- Barcelona, 1945-1947.- 3 vols. Hom indica el n1mero del volum (SC1, SC2 i SC3) i del document.
- SO: BACH, ANTONI: *Collecci3n diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*.- Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.- Barcelona, 1987. Hom indica el n1mero del document.
- U: BARAUT, CEBRIÀ: *Els documents dels segles IX i X conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*.- «Urgellia» (la Seu d'Urgell), 2 (1979), 7-145; Id.: *Els documents dels anys 981-1010 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*.- «Urgellia», 3 (1980), 7-166; Id.: *Els documents dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*.- «Urgellia», 4 (1981), 7-186; Id.: *Els documents dels anys 1036-1050 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*.- «Urgellia», 5 (1982), 7-158. Hom indica el volum d'«Urgellia» i el n1mero del document.
- UA: BARAUT, CEBRIÀ: *Les actes de consagraci3ns d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XIII)*.- «Urgellia», 1 (1978), 11-182.
- VC: MIRET I SANS, J.: *Investigaci3n hist3rica sobre el vizcondado de Castellb3*.- Barcelona, 1900.
- VL: VILLANUEVA, J.: *Viaje literario a las iglesias de Espa1a*.- Madrid i València, 1803-1852.- 22 vols. S'indica el n1mero del volum (VL1, VL2, etc.) i el n1mero del document de l'apèndix.